
ДОКУМЕНТАЛЬНІ РОЗПОВІДІ

М. В. Коваль (Київ)

Під «ковпаком» беріївської держбезпеки

У сімдесятирічній історії взаємин комуністичної партії з українською інтелігенцією є чимало надзвичайно заплутаних драматичних вузлів і колізій. Розв'язуючи нині ці тугі петлі, які душили тисячі й тисячі людей, бачимо, що партійне керівництво, з недовірою ставлячись до інтелектуальної еліти народу, десятиріччями вело проти неї таємну війну, не гребуючи при цьому й послугами спецслужб. Не став винятком і такий особливий період у вітчизняній історії, як друга світова війна. У зв'язку з окупацією території України німецькими військами у тиллові райони СРСР було евакуйовано сотні діячів науки й культури республіки. Значна їх група (принаймні понад тисячу чоловік, а з сім'ями ще більше) тривалий час жила і працювала в столиці Башкирії — Уфі. Тут «отаборилося» близько 90 академіків та членів-кореспондентів АН УРСР, до 30 докторів наук, професорів, не менш як 50 членів спілок письменників, композиторів, художників і архітекторів. Серед них були діячі, відомі своїми творчими здобутками далеко за межами України.

Матеріально-побутові знегоди евакуйованих та поневір'яння, зумовлені війною, посилювалися їхнім пригніченням морально-психологічним станом. Він був наслідком вимушеної відірваності їх від рідної землі, ізоляваності від звичного середовища, свого народу, рідних, друзів, зрештою, — стресу, викликаного несприятливим розвитком подій на фронтах, жахливими звістками, що надходили з окупованої нацистами України.

В умовах сталінського морального терору, відсутності чи штучної обмеженості правдивої інформації, з одного боку, та страху висловлювати свою думку, — з другого, можливостей для обговорення, навіть у дуже вузькому колі інтелектуалів, політичних новин або світоглядних проблем було обмаль. І все ж, перебуваючи далеко від рідних домівок, терзаючись вкрай туманними перспективами, евакуйовані люди горнулися одне до одного і хоча б інколи, з осторогою, довіряли знайомим свої найпотаємніші думки, спостереження, міркування.

Однак, як і в 20—30-ті роки, у період радянсько-німецької війни творча інтелігенція продовжувала постійно залишатися під пильним наглядом невисипущого ока органів держбезпеки. Про велику увагу, яка приділялася діяльності останніх, можна судити вже з того, що в складі евакуйованого Раднаркому УРСР було збережено єдиний наркомат... наркомат державної безпеки. В 1942 — на початку 1943 р. він перебував у м. Енгельс Саратовської області, а з квітня 1943 р. — в м. Старобільську на Ворошиловградщині. Важливою складовою частиною НКДБ УРСР у цей час було його друге управління, яке здійснювало «оперативне обслуговування інтелігенції».

Донесення численних таємних агентів держбезпеки УРСР, що діяли у середовищі української інтелігенції в Уфі, свідчать про вкрай тривожні настрої, навіть про душевну пригніченість багатьох учених та діячів культури, гостре занепокоєння їх своєю долею. Водночас українські інтелігенти

виявляли громадянську та політичну зрілість і проникливість, вміння тверезо аналізувати й оцінювати події не тільки місцевого, а й глобального масштабу. Все це старанно фіксувалося службою держбезпеки і у вигляді «спеціальних донесень» регулярно повідомлялося вищому партійному керівництву республіки в особі М. С. Хрущова. Такого роду документи вважалися настільки важливими, що мали гриф «цілком таємно».

На початку цих спецповідомлень, як правило, відзначалося, що, мовляв, більшість діячів науки, літератури та мистецтва України, евакуйованих до Уфи (а це були, так би мовити, вершки інтелігенції), «висловлює впевненість у перемозі Радянського Союзу над німецько-фашистськими загарбниками». Та, звичайно, увага високопоставленого адресата приверталася не до цього. Переважну частину текстів спецповідомлень становить виклад і аналіз різних, як там говориться, «наклепницьких вигадок та домислів серед інтелігенції».

Здавалося б, у сталінських верховодів не було особливих підстав опікуватися ідейно-політичною непорочністю досить великого загону української інтелігенції, який перебував в евакуації, далеко від України, і був відрізаний від неї не тільки лінією фронту, а й щільною завісою воєнної цензури та відповідно спрямованими різноманітними оперативними заходами органів держбезпеки і внутрішніх справ. Та це тільки здавалося так... Насправді ж, незважаючи на всі бар'єри, небажані для «ідеологічних пастирів» вісті з України все ж проникали в середовище евакуйованих. Характерним щодо цього є такий випадок. Свого часу навколо нього зчинилася справжня паніка, і він знайшов відображення у спеціальному повідомленні української держбезпеки на ім'я першого секретаря ЦК КП(б)У М. С. Хрущова. Наприкінці березня 1943 р. до Уфи у короткочасну відпустку з фронту приїхав письменник Сава Голованівський. Про те, що було далі, читаємо у вищезазначеному документі. «Розповідаючи про життя населення під владою окупантів,— говориться в ньому,— Голованівський у ряді випадків зображував це життя явно тенденційно, залишаючи у слухачів враження, протилежне тому, що відомо про це з повідомлень нашої преси і радіо». Далі чекісти бідкалися, що, використовуючи висловлювання «пораженськи настроєного» Голованівського, ряд «антирадянськи настроєних осіб на фоні такої інформації намагаються всіляко паплюжити радянські порядки»¹.

Судячи з агентурних даних, діячі науки та культури чудово орієнтувалися у тогочасних воєнно-політичних подіях та варіантах їх розвитку, розуміли роль, яку відігравали в них ті чи інші діячі. Як видно із спецповідомлення від 23 серпня 1942 р. (у розпал Сталінградської битви), українські інтелектуали були стурбовані успішним наступом гітлерівців на південній ділянці радянсько-німецького фронту і вкрай тривожними перспективами. Зокрема, як типові в плані критичного ставлення до командування Червоної армії гебісти навели висловлювання академіка В. О. Сельського: «Якщо такими темпами Гітлер буде наступати, то доведеться нам незабаром шукати від нього притулок на Новій Землі. Біс його знає, що діється. Ясно, що у нас немає організованості ні в армії, ні в тилу. Немає й добрих воєнних стратегів, та й схоже на те, що ми не маємо і гарної армії»². Ці тверезі висновки з погляду нашої нинішньої обізнаності в подіях минулої війни просто вражають своєю точністю (і це за умов суворой військової цензури в пресі й «обітницю мовчання» в умовах сталінського терору!).

Думку, висловлену В. О. Сельським, наче продовжив поет П. Г. Тичина: «Не можу уявити собі,— говорив він,— що тепер відбувається на фронтах. Доки ми будемо відступати? Боюся, чи не застряли ми у війні років на

п'ять»³. «Вільнодумство» інтелектуалів не на жарт стурбувало гебістів. Вказаний документ закінчується недвозначно: «Вивчення настроїв української інтелігенції продовжуємо»⁴.

І справді, за три тижні на ім'я М. С. Хрущова надійшло чергове спецповідомлення «Про політичні настрої української інтелігенції, що проживає у місті Уфі». Після стереотипного вступу, де наводяться слова про «непорушну впевненість у силі Червоної Армії й неминучому розгромі німецько-фашистських орд», в ньому зафіксовано «окремі прояви негативного характеру». Письменник О. Кундзіч, зазначається в документі, «висловлюючи елементи зневіри та відчаю, при зустрічі з нашим джерелом говорив...». І далі наводяться слова письменника, що свідчать швидше про його глибоку проникливість у суть подій, які відбувалися, вміння критично їх аналізувати. Ось ці міркування: «...Становище наше жакхливе, на фронтах усе тріщить. Під Сталінградом, мені здається, питання днів, причому обстановка там не віщує нічого доброго. Тон наших газет — несерйозний, оцінка становища — поверхова. Досі ще в моді штучна, натягнута бадьорість, як до методу вдаються до бравурності, в усьому відчувається «крючковщина»^{*}. Час уже зрозуміти, що це досі не допомагало й не допоможе надалі. Треба глибше й серйозніше оцінювати становище, щоб остаточно не підірвати авторитет преси й діяти іншими словами, а на фронті — справами»⁵.

У поле зору чекістів потрапляли патріотично настроєні люди, які, широко вболіваючи за долю Вітчизни й радянської влади, не могли приховати тривогу за стан справ на фронті і в тилу. Так, у спецповідомленні фігурує науковий співробітник Інституту історії та археології України, кандидат історичних наук В. А. Дядиченко. На початку жовтня 1942 р. в розмові з котримсь із своїх знайомих, який виявився гебістським інформатором, він мав необережність відвести душу: «...Минулого року багато хліба й овочів залишилося на ланах і загинуло. Таке саме становище назріває й тепер. Робочих рук бракує, коней немає, погода несприятлива. Минулого року це було півбіді, а коли те ж саме трапиться цього року — становище буде загрозливим. Хто буде воювати, та й хто зможе воювати голодним? Уже тепер червоноармійцям знизили норму хліба до 500 грамів, а це недобрый симптом. Пройдіться по базару, і ви побачите, що червоноармійці купують хліб або міняють речі на хліб. Значить хліба їм не вистачає, це — погана ознака. А коли настане весна, тоді вони мінятимуть зброю на хліб. Я не передрікаю нашої загибелі, та коли не буде ніякого зрушення на заході з другим фронтом, буде жакхливо»⁶.

«Під ковпак» держбезпеки потрапив також директор Інституту мистецтва і народної творчості, відомий музикознавець, професор М. Р. Грінченко. Прикутий хворобою до ліжка він продовжував аналізувати газетні матеріали про бойові дії радянських військ. Поруч з ним перебувала, очевидно, досить близька людина, яка, начебто співчуваючи вмираючому, «розмотувала» його. Та не будемо акцентувати увагу читача на цій мало не шекспірівській ситуації, тим більше, що ім'я співрозмовника вченого нам не відоме. Головне ж — це оцінка Грінченком конкретних подій і фактів. Так, коментуючи одне з газетних повідомлень про бої під Сталінградом, він слушно зауважив: «Обв'язати себе гранатами й кинутися під танки

* Крючковщина — тут уособлення спрощених, легковажних уявлень про війну. Кузьма Крючков — герой численних малюнків, що в часи першої світової війни систематично вміщувалися на сторінках періодичних видань та на окремих листівках. На них донський козак Кузьма Крючков завжди бере гору над німцями, які зображалися карикатурно: недолугими, пришепелюватими, боязкими.

противника, як зробили 16 гвардійців,— це результат безвихідного становища. Повідомлення про подібні вчинки друкуються не вперше, і я не раз думав: чи потрібно це? Було б набагато краще, аби таких випадків не траплялося, бо це свідчить про те, що завдяки нашій слабкості, нашій неорганізованості окремі люди потрапляють у безвихідь і діють за власною ініціативою. Люди хороші, дорогі, віддані — це підтверджують їхні вчинки, скріплені кров'ю. Це говорить про те, що немає кому керувати цими людьми, немає кому планувати битви, немає у нас стратегів. Ліпше писали б про такі факти, де і коли який-небудь генерал здійснив героїчний подвиг, та про це не чуто. Весь час читаєш, що німці повсюдно мають переважаючі сили у потрібних їм місцях, тому люди кидаються під танки і віддають своє життя. Становище у нас винятково тяжке, я певен, що Сталінград буде зданий німцям»⁷.

Через два тижні у наступному спецповідомленні наводилися чергові «наклепи» професора М. О. Грінченка, тобто необережно висловлені ним критичні судження про дії радянського керівництва. «Той факт,— констатував учений,— що на кожному кроці ми чуємо про переважаючі сили противника, говорить про те, що у нас немає ніякої ініціативи, що ми неспроможні сконцентрувати у потрібному місці переважаючі сили, не здатні організувати їх і перекинути куди треба. Німець же робить так, як хоче». Як послужливо зауважив гебістський інформатор, при цій розмові були присутні композитори М. І. Вериківський та П. О. Козицький. Причому перший з них «погоджувався з подібного роду твердженнями», а другий, «хоч і член ВКБ(б), мовчки вислуховував і не намагався Грінченку заперечувати»⁸.

Від пильного нагляду держбезпеки професора М. О. Грінченка не врятувало навіть те, що через хворобу він, по суті, вже навіть не виходив із своєї маленької, без вигод, кімнатки. «...Доведеться з голоду помирати,— скаржився професор.— Ті, хто при здоров'ї, ті якось забезпечать себе на зиму. А що можу зробити я, прикутий до постелі? Хто мені допоможе — держава? Держава допомогла мені лише в постіль лягти, а лікувати мене, годувати добре, щоб я видужав і міг приносити користь тій же державі, до цього вони не дотумкають. Ніде так слова не розбігаються з ділом, закони і постанови — з дійсністю, як у нас. Коли прочитаєш, яке в нас піклування про хворих, яке забезпечення державним страхуванням — просто рай! А насправді ці соцстрахи, ці пенсії — якісь злиденні копійки. Як це розходиться з тим, що пишуть»⁹. Мабуть, слова ці, в яких була гірка правда, не на жарт стурбували чекістів, якщо вони не полінилися зацитувати їх у спецповідомленні Хрущову. Від неминучого покарання вченого врятувало тільки те, що незабаром він помер від хвороби і злиднів.

У червні 1942 р. в поле зору чекістів потрапили відомі вчені, академіки — хімік М. О. Лошкар'єв та його візаві під час задушевних бесід математик М. М. Крилов. Ці імена раз по раз з'являються то в тому, то в іншому спецповідомленні. У той час не зовсім безпечно було обговорювати навіть таке болюче питання, що хвилювало всіх громадян СРСР, як відкриття другого фронту. Це зовсім не перебільшення: антирадянськими, наприклад, названо в спецінформації такі безневинні, по суті, слова М. О. Лошкар'єва: «Тепер остаточно з'ясувалося, що другого фронту не буде. Останнім часом навіть припинили друкувати нескінченний потік звернень до Англії й Америки про найшвидше відкриття другого фронту... В останніх переговорах Черчілля з нами нічого не було досягнуто, отже, розбіжності, очевидно, залишаються»¹⁰.

В наступному спецповідомленні (від 15 жовтня 1942 р.), підписаному тимчасово виконуючим обов'язки народного комісара внутрішніх справ УРСР С. Р. Савченком, говорилося, що «професор Лошкар'єв як завжди висловлюється негативно про наше становище на фронтах» (наче були тоді підстави для інших оцінок!). На підтвердження наводилася така точка зору Лошкар'єва: «Коли б минулого року німці мали ще хоча б місяць до настання холодів, вони взяли б Москву. В 1942 р. у німців — великі успіхи. Вони вели війну в нових, не охоплених ще війною районах і позбавили нас таких продовольчих районів, як Кубань...»¹¹. У спецповідомленні НКДБ, написаному через кілька місяців, 16 січня 1943 р., читаємо: «Професор Лошкар'єв, як і раніше, дивиться скептично на бойові успіхи радянських військ. Таку думку Лошкар'єв висловлював ряду осіб: «Нинішній наступ не справляє враження останніх вирішальних битв з німцями... З того, як швидко видихається наш наступальний запал на окремих ділянках, і з того, який упортий опір чинять німці, видно, що обидві сторони готуються до вирішальних боїв...»¹².

Такому ж ретельному «вивченню», як і М. О. Лошкар'єва, було піддано і його колегу М. М. Крилова. Крім трафаретних звинувачень в «антирадянщині», на адресу шанованого вченого зроблено закид у «панічних настроях». Як доказ цього в одному із спецповідомлень наводилися його слова, сказані в розмові з М. О. Лошкар'євим: «Я пережив уже голод у Сімферополі. Тепер нас знову чекає голодна зима. Ви побачите, що багато хто з нас з голоду помре. Війна йде для нас вкрай невдало. Наші чогось не врахували». Далі Крилов висловив думку, яка в роки війни тішила деяких інтелігентів. Ось як викладає її чекістське «джерело»: «Багато хто думає, що після закінчення війни все піде по-старому. Я гадаю, що цього не трапиться. Буде все якось інакше. Я не знаю, чи буде при владі теперішній уряд чи ні, але вважаю, що в будь-якому разі умови життя й відносини зміняться...»¹³. Іншого разу М. М. Крилов у колі своїх друзів і, як наголошується в спецповідомленні, «у присутності його дружини та професора Ковальського» говорив: «Кінець (війни.— М. К.) приведе до демократизації нашої країни за типом англо-американської демократії»¹⁴. Ці висловлювання вченого були кваліфіковані працівниками держбезпеки як «ворожі концепції». «Різно ворожими» названо й міркування М. М. Крилова, висловлені ним з приводу сесії АН УРСР, присвяченої 25-й річниці встановлення радянської влади в Україні. «От сьогодні ювілейна сесія,— говорив він.— Скільки на ній з трибуни будуть говорити брехні та нісенітниць, а ми сидітимемо й мовчатимемо. Революція порушила засади моральності, і тепер ми всі стали брехунами: нахвалюємо те, що колись засуджували б, і хто це робить? Цвіт народу — інтелігенція. Розклали ми моральні основи в народі. У селян відібрали землю, а говорили, що віддали навечно, твердили їм про це. У робітників і службовців забрали можливість заможного життя, а твердили, що вони правителі й володарі всього, і голодний робітник думає: може, це й правда. Зачинили всю Росію у величезному комуністичному підвалі, відрізали від усього світу і хочемо зробити рай у сараї. Брехня! Тепер це усвідомлюється, і війна мусить покласти цьому край. Будувати життя можна щасливо лише за умови вільного розвитку особи, а руські зробилися піддослідними собачками академіка Павлова»¹⁵.

Згадуваний уже М. І. Вериківський також був запідозрений у симпатіях до союзників СРСР у війні проти Німеччини та в прихильності до «буржуазних порядків». «Вихваляючи англійську демократію», Вериківський говорив (як підкреслюється у спецповідомленні, «у розмові з одним із спів-

робітників Академії наук»: «Тон англійських газет мені подобається. Коли читаєш, приємно усвідомлювати, що є такі країни, де можна писати відверто. Що ж, там це можливо, тому що там — справжня демократія. У нас же країна на межі загибелі, а газети пишуть — усе добре і займаються перелічуванням героїських подвигів»¹⁶. М. І. Вериківський висловлював сподівання, що в умовах дальших невдач Червоної армії другий фронт можливий. І тоді союзники продикутуть Радянському Союзу свої умови політичних поступок з його боку.

У тенета держбезпеки, широко розкинуті у штабі української науки — АН УРСР, потрапляли дуже різні, часом навіть далекі від політики люди, які мали необережність прокоментувати, наприклад, газетне повідомлення крізь призму власного бачення. Вони відразу ж зараховувалися до «антирадянських націоналістичних елементів», «бралися на облік», як констатувалося в одному із згаданих документів, і «за ними встановлювався нагляд». Так, виявляється, що «невір'я у можливість нашої перемоги» висловлював науковець Інституту історії та археології Ф. Є. Лось. Що ж такого крамольного він сказав? У спецповідомленні за 15 жовтня 1942 р. наводяться такі його слова: «...Якщо німці зупиняться взимку на Волзі, то в нас не вистачить сил повести проти них наступ. Навесні вони продовжать свої наступальні дії і можуть вдарити по Уралі, розчленувати нашу країну, і тоді нам доведеться переходити на партизанську війну»¹⁷. Ту ж тему, «проявляючи настрій песимізму», на свій лад розвивав і поет М. Т. Рильський. «Надії на другий фронт слабкі, — казав він. — Якщо в цю весну (1942 р. — М. К.) ми плекали світлі надії на повернення, то на наступну весну таких надій немає і, очевидно, не буде. Гадаю, що Уфа поглинула нас з розрахунку не на один рік»¹⁸.

- «Засвітився» й професор з Інституту геологічних наук АН УРСР Слободяник, який становище в радянському тилу змалював такими словами: «На селі жакливо, чоловіків немає, самі баби, хліб не зібрано, не обмолочено, організація всього цього діла у нас, як завжди, радянська... Як завжди у нас буває, брешемо і забріхуємося. Насувається зима. Зима ця значно відрізнятиметься від тогорічної зими... З одного боку, — німці, з другого, — голод, і ми матимемо блідий вигляд. Вже відчувається, як все у нас розвалюється, розсипається, розмелюється на шматки. А, туди всьому й дорога! Якщо за 25 років не зуміли дати ладу, то вже не зможуть ніколи»¹⁹. Тут слід додати, що професор Слободяник «розроблявся» чекістами як український націоналіст²⁰.

- З великим пожвавленням і сподіваннями змін на краще сприйняла українська інтелігенція в Уфі звістку про висунення П. Г. Тичини й М. П. Бажана на керівну роботу в Раднарком України. І хоч ділові й особисті якості цих діячів оцінювалися по-різному, всі сходилися в одному — такі зміни будуть Україні на користь. От як детально відбито у спецповідомленні від 5 травня 1943 р. обмін думками, що відбувся з цього приводу в середовищі евакуйованих: «Ю. І. Яновський: «...Призначення Тичини — це дуже добра і велика справа. Він хоча й непартійний, але з українським іменем і має великі здібності. Він, правда, удає з себе дивака, хоче показати себе сучасним, але зате вміє розгадувати людей та їхнє ставлення до себе... Коли Тичина буде наркомом, треба, щоб він позбирав і повернув назад усіх вчителів, котрі ні за що були заарештовані й вислані». Дехто розцінив висунення Тичини й Бажана як факт, що свідчив про послаблення тиску на українців. Письменник Леонід Смілянський, наприклад, емоційно заявив: «Нарешті, українцям дали дорогу. Давно слід було так зробити. Такі фігури, як Тичина й Бажан, нададуть авторитету українському уряду. До цього часу українці були занедбані, а ті українці за походженням, котрі сиділи у нас в

уряді, лише дискредитували його». Дещо з інших позицій коментував цю подію кандидат філологічних наук Б. Чалий: «Призначення Тичини наркомосвіти України викликано грою у демократизм перед Заходом. Треба було показати перед Америкою і Англією, що в Радянському Союзі можуть бути безпартійні міністри». І зовсім уже протилежну думку висловили академіки О. О. Богомолець і О. В. Палладін: «При безпорадності Тичини йому важко буде на посту наркома... Тичина за натурою нерішучий і не організатор»²¹.

Дуже непокоїло українську інтелігенцію, яка перебувала в Уфі, залежне становище України у складі Радянського Союзу, відсутність у неї справжнього суверенітету та несаможиттєвості і слабка ініціативність її уряду в евакуації. Болісно, зокрема, сприймався той факт, що українських вчених та діячів культури було, по суті, проігноровано при присудженні сталінських премій (1942 р.). Чекістські інформатори фіксують у дні після виходу відповідної постанови незадоволення багатьох відомих учених, літераторів, артистів. Їх обурювали не тільки дії союзного уряду, а й безініціативність власного, республіканського, не здатного обстоювати інтереси української культури. У черговому спецповідомленні за 5 травня 1943 р. наведено такі нарікання: «Академік О. О. Богомолець: «...Нас обійшли. Нашу Академію скривдили. Усе забрали москвичі. Всесоюзна Академія наук перетворюється на Московську. Виходить, що діяльні вчені є лише у Москві, а в решті Союзу — тільки одиниці гідних». Академік О. І. Бродський (у розмові з академіком В. О. Сельським): «Нас просто обійшли. У цьому, очевидно, відіграло роль і те, що України фактично немає (як держави.— М. К.), і нічого з нами надто рахуватись». Письменник Ю. І. Яновський: «Українському уряду тепер абсолютно немає чого робити... Що ж від нього можна буде вимагати, коли він повернеться на Україну?» (Цікаво, що в цьому місці у документі стоїть позначка поручення М. С. Хрушова П. П. Гапочки: «Доповів»)²².

Розчарування й невдоволення викликали серед евакуйованих з України діячів науки й культури будь-які зазіхання на статус їхньої рідної республіки. І це також негайно «бралося на олівець» інформаторами держбезпеки. Саме під таким кутом зору аналізували вони реакцію української інтелігенції на напівофіційну статтю О. Є. Корнійчука «Возз'єднання українського народу у надрах своєї держави», спрямовану проти зазіхань польських реакціонерів на західноукраїнські землі. Характерною була оцінка цієї статті М. І. Вериківським, який добре помітив її внутрішню суперечність і зрозумів, за чією вказівкою вона написана. Міркування композитора потрапили до спецповідомлення М. С. Хрушова за 22 березня 1943 р. «Виступаючи з антирадянських позицій,— зазначається в документі,— Вериківський сказав: «...Те, що поляки за кордоном не сплять спокійно, це було давно відомо, але не це є головним у статті. У статті Корнійчук вказує, що за кордоном бачать тільки Росію, а всі інші республіки — на правах колоній. Говорити про українські землі треба не з Україною, а з Росією. І це факт: що в Москві скажуть, так і буде. Саме тому хочуть створити видимість, що Україна є абсолютно вільна, мало не самостійна республіка, що треба говорити з українським народом і проголосити це доручено Корнійчуку. Причому, зверніть увагу, як це зроблено: статтю Корнійчука опубліковано спочатку тільки в українській газеті — це навмисно, і лише потім її друкують в «Правді» та «Известиях» з обов'язковою позначкою внизу: «Передруковано з української газети «Радянська Україна», мовляв, Україна має власну пресу, сама підносить голос, а центральна преса лише передруковує сказане представником українського народу.

Ось у чому значення цієї статті. Корнійчук — представник українського народу, заступник голови Верховної Ради України, і він від імені українців говорить, що народ український хоче жити возз'єднаним у своїх надрах і протестує проти прагнень польського уряду знову роз'єднати його. А Росія тут ні до чого. Ось у чім сіль»²³.

Дехто з інтелігентів, обговорюючи ці події, взагалі дійшов висновку, що, як зазначалося у спецповідомленні від 29 березня 1943 р., «населення західних областей України начебто не бажає повернення Радянської влади». Як приклад наводилася «провокаційна заява» директора Інституту фізичної хімії академіка О. І. Бродського: «Я сумніваюся, щоб населення Західної України хотіло приєднатися до СРСР. Поведінка наших у Львові зовсім цьому не сприяла»²⁴.

Особливо різко з приводу виступу О. Корнійчука висловився, як свідчать документи держбезпеки, член-кореспондент Академії архітектури відомий український архітектор В. Г. Заболотний, який «по-наклепницькому твердив, ніби народ Західної України не бажає приходу Радянської влади». Сповідуючись таємному інформатору, він розвивав свою думку, підкріплював її конкретними прикладами: «Стаття більш ніж посередня, набір фактів, витяги з газет — от і все. Між тим уся справа полягає в Західній Україні. Я впевнений, що Західна Україна не програє, якщо там не буде Радянської влади... Хоча більшовики й ліквідували безробіття, роздали мільйон гектарів землі тощо, все ж у переважній більшості люди були незадоволені Радянською владою. Насамперед, вони до неї не звикли й не відчували у ній потреби. У своїй основі вона не імпонувала масам, які звикли до зовсім іншого способу життя. А коли при цьому врахувати, що Радянська влада не могла задовольнити національних прагнень інтелігенції, якщо додати ще й своєрідну пацифікацію — вислання великої кількості людей із Західної України, що без сумніву залишило глибоко негативний слід, а також бажання зробити крутий поворот у психології мас шляхом нововведень, то стане ясно, що за Радянською владою там сумувати не будуть. Життя, хід подій продиктують дії, а не Корнійчук зі своїми висновками»²⁵.

Цитоване спецповідомлення було направлене Хрущову в березні 1943 р. Але Заболотний став об'єктом найпильнішого стеження задовго до цього. Рідко в якому із спеціальних повідомлень про політичні настрої української інтелігенції не згадувалося його ім'я як особливо злісного «антирадянщика». Тим часом гострі проникливі й прямодушні оцінки та узагальнення Заболотного були справедливими. Вони не втратили інтересу й тепер. 13 жовтня 1942 р. тимчасово виконуючий обов'язки наркома внутрішніх справ НКДБ Савченко у спецдонесенні на ім'я секретаря ЦК КП(б)У М. С. Хрущова писав, що Заболотний, який «продовжує проявляти себе різко антирадянськи», в одній з розмов 17 вересня 1942 р. заявив: «...Не вміли працювати, не вміли утриматися, за це й б'ють вас, так вам і треба, що заробили, те й отримуйте. 25 років самі мучилися, інших мучили, нічого не зробили і нічого не добилися, а те, що зробили — втратили. Не зуміли зробити, так нехай же гинуть (далі йде лайка). Завезли нас біс його знає куди, загнали в цю Уфу на висилку. Нікуди я більше з місця не зрушу, буду сидіти тут каменем. Все одно пропали ми всі. Хай приходить німець. Якщо німець спитає: ти чого тут сидиш, Заболотний? Я скажу одне: «Я — українець, я — за Україну, люблю її гарну, дорогу страждальницю, як син — матір, і умру за неї, за Україну. Далі у цьому ж документі говориться: «Торкнувшись характеристики Тичини та Рильського, Заболотний сказав: «Взагалі Тичина й Рильський не подобаються. Вони пристосованці. Перед від'їздом Рильського

до Москви я багато говорив з ним, я все висловив йому. Довго він слухав і, зрештою, погодившись зі мною, сказав: «Правда», і все ж поїхав до Москви^{*}. Документ закінчується багатозначним висновком: «У зв'язку з особливою активністю, що її виявляє Заболотний, вжито заходів до максимальної активізації його розробки»²⁶.

Через два місяці тимчасово виконуючий обов'язки наркома держбезпеки підписав спецповідомлення на ім'я голови Раднаркому УРСР Л. Р. Корнійця, озаглавлене «Про антирадянські прояви архітектора Заболотного». У ньому, зокрема, говорилося, що 11 листопада 1942 р. під час розмови з двома співробітниками АН УРСР Заболотний, торкнувшись питань поточної політики, різко негативно відізвався про «вождя народів» та його доповідь на урочистому засіданні Московської Ради 6 листопада 1942 р. «Всю провину Сталін покладає на затягування другого фронту. А чому нічого не сказано про наше безініціативне командування, про наших бездарних генералів? Це не менше значення має у наших неуспіхах, ніж відсутність другого фронту. Але сказати про це — значить підкреслити, що насамперед він сам поганий керівник, а цього він не хотів сказати». Розвиваючи далі свої міркування, Заболотний продовжував: «А скажіть, будь ласка, у нашій поразці під Харковом також винен другий фронт?.. Ні, винні ми, бо не змогли передбачити, що готують нам німці. На кожному кроці чинилися неподобства. Тепер у нас немає полководців. Ворошилов, Будьонний і Тимошенко, безумовно, дискредитували себе, а таких, як Тухачевський, Егоров, Якір, розстріляли. Якір — учень Браухіча. Сам Браухіч говорив, що в особі Якіра росте видатний полководець, а вони цього полководця розстріляли і, безумовно, даремно»²⁷.

Обстановка на театрі воєнних дій, очевидно, дуже хвилювала справжнього патріота своєї Батьківщини В. Г. Заболотного. Його настрої час від часу проривалися назовні і зразу ж поповнювали досвід. У січні 1943 р. згадуваний уже Савченко писав на ім'я Хрущова: «Вкрай негативні реагування зафіксовано з боку члена-кореспондента архітектурної Академії Союзу РСР Заболотного, котрий у розмові про становище на фронтах сказав...». Далі у спецповідомленні наводиться таке висловлювання: «Наступ не дає очікуваних наслідків. Оточили німців, перетнули дороги, взяли полонених і т. ін., а, зрештою, навіть зі Сталінграда не змогли їх вигнати. Нам просто пощастило, що на цьому фронті були «румунешти», котрі з переляку здалися в полон, а німців не дуже й налякаєш... Ми втратили в цій війні цілі армії кращих наших солдатів, здали їх у полон без боїв, тепер в основному воюємо ми «старичками»...»²⁸.

Нагромаджуючи «компромат» на Заболотного, беріївці буквально по крихтах збирали кинуті ним фрази, що могли б запламувати його в очах високого начальства і водночас як героїв підносили б «бійців незримого фронту», в сіті яких потрапила «велика рибина», та свідчили б про те, що є, мовляв, нові вагомі успіхи у боротьбі проти «внутрішньої контрреволюції».

Спостерігаючи за «політичною поведінкою» Заболотного, гебісти підловили його і на міркуваннях, що кваліфікувалися ними як «наклепи на політику партії у галузі колективізації і виступи на захист куркуля». В розмові з людьми, яким Заболотний марно довірився (на жаль, у цьому, як і в інших випадках, прізвище чекістських «джерел» нам не відомі), він сказав, і це приголомшило авторів спецповідомлення, таке: «Двадцять п'ять років багато чого навчили. Гадаєте, не зроблено помилку щодо розкуркулювання і примусово-

* Тут йдеться про вечір української культури і мистецтва у Москві, в якому брав участь і М. Рильський.

го насадження колгоспів? Безумовно, помилка; і в цьому розумінні ще буде поворот. Хто є так званий куркуль? Це гіркий трудівник, котрий спав на кулаку*, вірніше зовсім не спав, а лише трудився і чесною працею заробляв собі більше, ніж інші, ледарі. І от за те, що він трудився, його з непорозуміння зробили ворогом радянської влади, пограбували, позбавили прав громадянства тощо. Хіба це правильно? Був би куркуль — і він би мав, і держава б мала більше, ніж від усяких колгоспів. Ми бачимо, що тепер дають колгоспи, безгосподарність суцільна, рік у рік хліб залишається й гине на ланах, тому що на чолі колгоспів поставили всіляких пройдисвітів. А якщо б навіть на чолі колгоспів поставити колишнього куркуля, колгосп дійсно б розквітнув». І замість коментаря у документі стоїть: «Спостереження за політичною поведінкою архітектора Заболотного продовжуємо»²⁹.

Огляд незвичайних свідчень, що належали до «святая святых» органів держбезпеки, — так званих компрометуючих матеріалів на видатних людей України, зібраних у переломну добу її історії, можна було б на цьому й завершити. Але в нашому розпорядженні є ще один сюжет, тісно пов'язаний з попередніми, від якого відгонить трагікомедією. Всеволод «органів», як відомо, досягало своєї кульмінації тоді, коли вони, підносячись над комуністичною партією, починали втручатися в її внутрішні справи. От і в розглядуваних документах знаходимо доволі цікаві дані про те як далеко заходила у своїх амбіціях беріївська поліцейщина. 29 жовтня 1942 р. все той же заступник наркома НКДБ майор держбезпеки** С. Р. Савченко доповідав у спецповідомленні М. С. Хрущову про таку новину. 16 жовтня 1942 р. академік Л. А. Булаховський «у явно схвилюваному стані» повідомив чекістське «джерело», що він був викликаний секретарем партбюро академії М. І. Супрунеником, який «переконував Булаховського подати заяву про прийом у партію». Аналогічні пропозиції було зроблено академіку М. Я. Калиновичу й архітектору В. Г. Заболотному. От як, за словами інформатора, підсумував розмову в парткомі Булаховський: «...В партію ні за що не піду, бо не поділяю ряду положень партії більшовиків, не згодний підкорятися будь-якій партійній дисципліні, не бажаю бути партійцем, не знаючи марксизму-ленінізму, історії партії, а вчитися тепер пізно, ніколи, та й не такою є для цього обстановка»³⁰. Академік Булаховський сказав, що дав у парткомі ухильну відповідь, обіцяючи «подумати». Виклавши цю подію, майор держбезпеки досить безцеремонно дозволив собі прочитати маленьку нотацію члену політбюро ЦК ВКП(б). «Подібна «робота» по залученню до лав ВКП(б) нових членів, — писав він, — може привести до засмічення більшовицької партії явно ворожими елементами типу Заболотного (підкреслено в документі. — М. К.)»³¹.

Спроби заповзятливих партфункціонерів залучити до партії престижні кандидатури, однак, не припинялися (очевидно, на це була вказівка вищестоящих партійних інстанцій). І в травні 1943 р. органи держбезпеки знову направляють спецповідомлення на цю тему. Тепер її підписав уже нарком НКДБ УРСР Сергієнко. Нагадавши про минулорічну ситуацію з академіком Булаховським, Сергієнко навів свіжий приклад небажання старих інтелігентів зв'язуватися з більшовицькою партією. Композитор Вериківський, котрого настійливо умовляли вступити до партії, «з почуттям відчаю» ділився з цього приводу: «Мені вже тричі пропонують вступити до партії, цілий рік тягнеться ця справа. Досі я викручувався, а як бути далі,

* В оригіналі, писаному російською мовою, тут цікава гра слів: «Кто такой так называемый кулак? Это труженик, который спал на кулке...» (курсив наш. — М. К.).

** Майор держбезпеки — спецзвання, що дорівнювало званню армійського генерал-майора.

не знаю... Рильського таки втягнули в партію, а який з нього комуніст? Колись при прийомі до партії цікавилися хоча б переконаннями людини, а тепер ніхто про це не питає: вступай і все...». І тут же йде нагадування пильного чекіста: «Вериківський відомий як такий, що проявляє себе націоналістично»³².

Далі у спецповідомленні знову згадано В. Г. Заболотного, котрого «поширено втягують до лав партії». При цьому наведені його слова: «Тепер мене знову мордують пропозиціями про вступ до партії... В мене складається таке становище, що, зрештою, нічим мотивувати свою відмову. Ще стануть говорити, що Заболотний — ворог радянської влади»³³.

Здавна відомо: за тоталітарних режимів першою опозиційною силою є інтелігенція. Вона ж стає й найпершим предметом заінтересованості спецслужб. Отже, в історії з чекістською «розробкою» українських учених та діячів культури немає нічого протиприродного. Дивувати може інше. Серпень 1942 р. Війна у розпалі. Україну окуповано. Німецькі війська вийшли до Волги й Головного Кавказького хребта. СРСР та Червона армія — в критичному стані. А в далекому тилловому місті, куди лиха доля закинула велику групу українських інтелектуалів, кипить робота енкаведистської агентури, густо нашпигованої серед розгублених, довірливих, навіть наївних «інтелігентиків». Відлагоджений механізм поліцейщини продовжував працювати так, наче нічого й не трапилося.

Для чого це було потрібно? Яку провокацію готували «доблесні» беріївці, звиваючи диявольське павутиння інтриг і доносів? Відповідь можуть дати лише документи, що зберігаються у відомчих архівних фондах, поки що, на жаль, не доступних дослідникам.

Є ще один аспект, який, вражає чи не найбільше. Зовсім несподівано, через цілком таємні (до останнього часу) документи ми дістали можливість проникнути у внутрішній, часто недоступний навіть для біографів, світ інтелектуалів далеких і загадкових 40-х років. Перед нами постають кращі люди того часу з притаманними їм широким кругозором, проникливістю, вмінням дивитися вперед, самостійно осягати національні та державні проблеми і сміливо їх обговорювати, нехай навіть у вузькому колі однодумців. Ці люди бачили й розуміли те, що багатьом з нас було дано осягнути лише через 50 років завдяки гласності. Як же багато втратило суспільство через те, що такі визначні мислителі й патріоти в умовах тоталітаризму не мали впливу на державні справи і, палко вболіваючи за свій народ і Батьківщину, змушені були тільки перешіптуватися з приводу проблем, суть яких вони нерідко розуміли краще за деяких тогочасних державних мужів.

¹ Центр. держ. арх. громадських організацій України, ф. 1, оп. 23, спр. 685, арк. 469—470 (далі — ЦДАГО України).

² Там же, спр. 125, арк. 4—5.

³ Там же.

⁴ Там же, арк. 5.

⁵ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 125, арк. 8—9.

⁶ Там же, арк. 9.

⁷ Там же. Фактично так воно й сталося, радянські війська утримували лише невелику смужку, плацдарм у місті на правому березі Волги. — М. К.

⁸ Там же, арк. 20—21.

⁹ Там же, арк. 9—10.

¹⁰ Там же, арк. 10.

¹¹ Там же, арк. 16.

¹² Там же, спр. 685, арк. 6.

¹³ Там же, спр. 125, арк. 24—25.

¹⁴ Там же, спр. 685, арк. 6.

¹⁵ Там же, арк. 26.

- ¹⁶ Там же, спр. 125, арк. 11.
- ¹⁷ Там же, арк. 16.
- ¹⁸ Там же, арк. 23—24.
- ¹⁹ Там же, арк. 23.
- ²⁰ Там же.
- ²¹ Там же, спр. 685, арк. 161—164.
- ²² Там же, арк. 15, 165, 168. Кількома місяцями раніше Ю. І. Яновський, наче відчуваючи необхідність підстрахуватися і засвідчити свою цілковиту лояльність «партії та уряду й особисто Й. В. Сталіну», писав у листі до секретаря ЦК КП(б)У з пропаганди К. З. Литвина: «А моральний стан мій (без перебільшення) все одно відмінний. Я слухав останню промову Йосифа Віссаріоновича Сталіна три рази, а потім ще двічі читав її. І щоразу в мою душу входила така хвиля спокою, певності, оптимізму! Ніколи ще на мене не впливала так людська мова» і т. ін. (ЦДАГО України, ф. 1, оп. 70, спр. 68, арк. 28—28, зв.). Того разу обійшлося. Але згодом Ю. Яновського чекали неприємності, і чималі...
- ²³ Там же, ф. 1, оп. 23, спр. 685, арк. 105—106.
- ²⁴ Там же, арк. 44.
- ²⁵ Там же, арк. 107.
- ²⁶ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 125, арк. 12.
- ²⁷ Там же, арк. 62—63.
- ²⁸ Там же, спр. 685, арк. 7—8.
- ²⁹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 125, арк. 65.
- ³⁰ Там же, арк. 18.
- ³¹ Там же. (У 1944 р. В. Г. Заболотного прийнято в члени комуністичної партії).
- ³² Там же, спр. 685, арк. 171.
- ³³ Там же, арк. 172.